

BENKŐ LORÁND: AZ ÁRPÁD-KOR MAGYAR NYELVŰ SZÖVEGEMLÉKEI

Bp. 1980. Akadémiai K. 392 1. és 12 számozatlan mell.

Ha nem is szokatlan, mégis meglehetősen ritka esemény, hogy irodalomtörténeti folyóirat hasábjain egy elsősorban nyelvészeti érdekű könyv recenziója lásson napvilágot. Ebben persze az is közrejátszik, hogy viszonylag kevés nyelvészeti monográfia születik, s még inkább kevés olyan, amely az irodalom- és művelődéstörténeti kutatókat is messzemenően tekintetbe veszi. Benkő Loránd könyve ilyen.

A kutatók számára létfontosságú, hogy munkájuknál a társtudományok eredményeit figyelemmel kísérjék. Nyelvemlékeink vizsgálatánál az irodalomtörténész nem mondhat le a nyelvészek munkálkodásának ismeretéről, s ez – mint Benkő Lorándnál látjuk – fordítva is igaz. Ő is felhasználja az összes számottevő szakirodalmat: a két Horváth János, Mezey László, Szabolcsi Bence és Vargyas Lajos műveit.

Benkő Loránd könyve Árpád-kori nagyobb nyelvemlékeinket, a *Halotti Beszédet és Könyörgést*, a *Königsbergi Töredéket és Szalagjait*, az *Ómagyar Mária-síralmat* és a *Gyulafehérvári sorokat* tárgyalja. A szerző szándéka szerint sokszempontú elemzésnek – amelynek végső soron a szintézisalkotás volt a célja –, számos még kellően fel nem derített kérdéssel kellett volna megküzdnie. A szintézis megteremtéséhez alapvető kutatási eredmények nem álltak a könyv írójának rendelkezésére. Fájóan hiányoztak munkájához a részletes, újabb keletű, valóban korszerű, kodikológiai, paleográfiai vizsgálódások. Más irányú kutatások is elvégezletlenek. Tettek már ugyan kísérletet arra, hogy korai szövegeinket tágabb műfaj-, irodalom- és művelődéstörténeti összefüggésekben elhelyezzék, részben a latin források, minták kérdését is tisztázták, ám számos problémát csupán részben oldottak meg. Ráadásul mindmáig nem rendelkezünk az egyház- és liturgiátörténeti szempontból is igen fontos *Pray-kódexnek* sem faksimile, sem kritikai

kiadásával. A *Planctust* tartalmazó kódex kutatása is csak a legutóbbi időben, a kódex Leuvenből Magyarországra kerülté után indulhat meg intenzíven. A *Gyulafehérvári Sorok* kódexéről is kevés, s nem kielégítő a híradás. Ma már jószérivel azt sem remélhetjük, hogy Kalinyin-grádból a *Königsbergi Töredék és Szalagjai* vagy őrzőkódexe netán előkerülnek. Jóllehet, pár soros nyelvemlékeink e latin nyelvű kéziratokba csupán vendégszövegként kerültek be, ám amint azt közvetlen környezetük is bizonyítja, azoknak szerves részévé váltak. Kapcsolatuk megnyugtató feltárása azonban egyelőre szintén várat magára.

Benkő Loránd a munka méretei miatt nem vállalkozhatott a fent említett filológiai problémák megoldására. Kénytelen volt elfogadni a korábbi, ma már aligha kielégítő eredményeket. Így állhatott elő az a furcsa helyzet, hogy olyan alapkérdéseket kellett vizsgálnia, mérlegelnie, hogy autográf vagy másolt kézirrattal állunk-e szemben (20–23.). A probléma megoldása nemcsak az irodalomtörténészek feladata, hanem a nyelvészeké és az írástörténészeké is. Egyes részletekben azonban mindenekelőtt az övék, hiszen korai nyelvemlékeink íráshibáinak felismerése és értelmezése, a lehetséges helyes alak kikövetkeztetése a grammatikus és a paleográfus dolga. Az íráshibák elemzését azonban mindenképpen el kell végezni. Hasznos információkat nyerhetünk belőle arra nézve, hogy mikori, s arra, hogy milyen betűvel, milyen típusú írással készült a mintapéldány. Ez egyrészt a szöveg korának pontosabb meghatározásához nyújt segítséget, másrészt a mintapéldány használata írástípus ismeretében következtethetünk mind a mintapéldány, mind a másolt szöveg kidolgozottságának mértékére, felhasználási körére.

Érdekes Benkő Lorándnak az a megfigyelése, mely szerint az *Ómagyar Mária Síralom* egyik sokat vitatott helyének, a *ualmunnak* a helyes

alakja a *ualam*, hiszen az eddigi *ualnum* hapax, amit a szerző kerülni igyekszik. A grammatikailag feltétlenül figyelmet érdemlő megfontolás ellenére kétséges, hogy nem kell-e mégis egyes esetekben a hapax előfordulásokat elfogadnunk, hiszen ómagyar nyelvtani rendszerünk ismerete – a hosszabb nyelvelmékek gyér száma miatt – nagyon hiányos. Idézett esetünkben a Benkő feltételezte α alakú nyitott *a*, amit a másoló *u*-nak nézhetett volna, a Karoling minuszkulában, vagy még ennél is korábbi íráskor betűkészletében fordul elő. Egy ilyen írású mintapéldány feltételezése azonban megoldhatatlan datálási nehézséget okozna, hiszen a nyitott *a* már a IX. század végén, a X. század elején eltűnik, s később már csak a rövidítésekben bukkan fel. (Vö. B. Bischoff: *Paläographie des römischen Altertums und des abendländischen Mittelalters*. Berlin 1979. 158.)

A szövegek másolt voltában – az egy *Gyulafehérvári Sorok* kivételével – nincs okunk kételkedni. Igaz ugyan, hogy a *Gyulafehérvári-kódex* 50. recto levelén az emlék második sorában levő törlés a figyelmetlenségből elkövetett másolási hiba korrigálásának is tekinthető, de éppen ilyen joggal fogható fel a homoioteleuton próbálgatása következtében keletkezett elírás javításának is. Maga a szöveg nagyon egyszerű. A rövid paralel gondolatok magyarra ültetése, még így – feltehetően mnemo-technikai okokból – rímes zárlatokra való kifuttatással is, nem okozhatott a fordítóknak, pontosabban fordítóknak különösebb nehézséget. Így tehát, még ha fel is tesszük, hogy a *distinctiók* fogalmazványok, akkor sem kell olyan szerzői javításokat tartalmazniuk, mint például a *Birk-kódex* nek. Természetesen ez önmagában még nem lehet döntő érv, hiszen léteztek igen figyelmes másolók is. Súlyosabban esik latba a szövegek elhelyezkedése, genetikus összefüggése az anyakódex prédikációival. Ez éppúgy autográf textus mellett szól, mint a kezek csupán részbeni azonossága. Fel lehet ugyan tenni azt is, „hogy azonos kéz más-más alkalommal, esetleg nagyobb időközökben vetette azokat a hártylevelekre”. (*Ómagyar olvasókönyv*. Pécs 1929. 133–134.) Ez azonban még mindig nem mond ellent a szöveg autográf jellegének. Sőt, megerősíti azt. Nehéz ugyanis elképzelni, hogy a *distinctiók* felhasználója alkalmanként kikereste volna valahonnan a magyar fordításokat és beírta volna a kódexbe. Valószínűbb, hogy amikor magyar nyelven kellett prédikálnia, lefordította a *distinctiókat* és a latin mintát felhasználva, ezek alapján mondta el szentbeszédét.

Célszerűnek látszik tehát az emlék keletkezési idejét valamivel későbbre, az eddigi datáláshoz közelebb, közvetlen az Árpád-kor utáni időszakba helyezni. Bizonyosat persze csak a kódex egészének vizsgálata után lehet mondani, s a szöveg korának meghatározásakor még ekkor is figyelembe kell venni a nyelvészeti megfontolásokat. (E nyelvelméket azonban – ellenvetésemet fenntartva – a könyvben elfoglalt fontos helye miatt, továbbra is érintem.)

A könyv igazi érdemét, a nyelvészeti vizsgálatokat e folyóirat hasábjain – annak elismerése mellett sem, hogy az e korszakkal foglalkozó irodalomtörténész-nélkülözhetetlen segédeszköze lesz Benkő műve – természetesen nem feladatomból részletesen ismertetni. Annnyit azonban e vonatkozásban is leszögezhetünk, hogy Benkő Loránd kiinduló tétele, a négy szövegemléknek egy nyelvemlékcsoportként való felfogása igen kitűnő gondolat volt, olyan, amelynek révén lehetővé válik egy szinkronrendszer teljes leírása, feldolgozása. Felismerésének irodalomtörténeti alkalmazása is gyümölcsöző lehet. Eddig szóban forgó nyelvelmékeinket jobbra önmagukban tárgyalták, amit eltérő műfajuk s viszonylagos nagy időbeli távolságuk is sugallt. Benkő meggyőzően bebizonyította, hogy az időeltérés nem olyan nagy, mint hittük. Az egységes irodalomtörténeti és stilisztikai feldolgozást ezenkívül az is indokoltá teszi, hogy e szövegeink azonos kultúrkörből kerültek ki.

Benkő Loránd ez utóbb említett tényt nyelvészeti vizsgálódásai során – részben Szilády Áron, részben Mészöly Gedeon módszerét követve –, messzemenően kiaknázta; felhívta ezzel a figyelmet arra, hogy a korai és a XV. század végi, XVI. század eleji nyelvelmékeinket szoros frazeológiai kapcsolat köti össze. Ezeknek az összefüggéseknek a későbbiekben való felhasználása igen fontos, hiszen e szövegek meglehetősen elszigeteltnek, folytatás nélkülinek tünnek fel irodalomtörténetírásunkban. Éppen ezért nem ártott volna, ha Benkő az általa is igen nagyra becsült klasszikus filológus Horváth János egy tanulmányát (*Középkori irodalmunk székesfehérvári vonatkozásai*. A „Halotti Beszéd” történetéhez. in: *Székesfehérvár évszázadai*. II. Székesfehérvár 1972. 126–142.) felhasználja – jóllehet ebben nem a magyar szöveg, hanem annak latin mintájának továbbéléséről van szó. E messzeható szövegahagyományozás valószínűvé teszi a magyar sírbeszédnek, esetleg változatainak, a későbbi használatát is. A *Sermo* elterjedtségére egyébként jellemző, hogy párhuzamai a különféle *con-*

svetudinesekben (szakáskönyvekben) Európa-szerte felbukkannak.

A könyv szerzőjének legfőbb érdeme egy új, az eddigi hagyományokat továbbfejlesztő koncepció megalkotása. Emellett gondot fordított arra is, hogy a részletkérdésnek látszó problémákat se kerülje meg. Jelentős filológiai vállalkozása a *Königsbergi Töredék Szalagjainak* újraolvasása, még akkor is, ha a fényképek alapján történő transliteráció sok veszélyt rejt magában. Éppen ezért a szerzőnek a nyelvemlékek faksimiléjére vonatkozó megfontolásai más nyelvemlék-kiadások elkészítésekor igen hasznosak lesznek.

A könyv használhatóságát talán még inkább növelte volna az, ha megtaláljuk benne a másik három nyelvemlék és a *Königsbergi Töredék* transliterációját is, hiszen e szövegek kritikai értékű kiadásai elég nehezen érhetőek el.

Benkő Loránd betűhű átírása hozzá méltóan igen kiváló, gondos munka. Sajnálatos azonban, hogy a szöveg sorait – ez egyébként már elődei-nek is hibája – nem látta el sorszámokkal. (Ezek segítségével a hivatkozások is könnyebben visszakereshetőek lennének.) Kár, hogy a javított szóalakokat nem utalta lapalji jegyzetekbe, ahol esetleg bővebb magyarázatot is fűzhetett volna hozzájuk, hiszen az olvasás során a szövegről valószínűleg a transliteráló tud meg a legtöbbet. Éppen így járhatott volna el kiegészítéseivel is. Indoklásából – amelyek a könyv főszövegében ugyan szétszórvan megtalálhatóak – így egy helyen látva bizonyára még sok hasznosat tudhattunk volna meg a szövegen végzett munkájáról.

Az átírás ellen – a fényképek minőségét figyelembe véve – nehezen emelhetnénk kifogást. A *Szalagok* I. 13. sorában azonban a nagyon valószínű olvasat *menecec* előtt mintha még volna valami – talán *Oz*. A legtöbb képen csak egy folt látszik. Ilyen esetekben is jelölni lehetett volna a betűhelyeket.

Benkő szövegközlésében a pótlást a rímek is segítették. A I. 13. sorban bizonyára ezen az okon olvas ő is *turheffe* alakot. Módszere meggyőző. Más pótlásai néha vitathatóak, így a I. 11-ben a *fugad[at]* (Ϸ: *fugad[ac]*) helyetti *fugad[at]*. A hiányzó betűk pótlása így eltér: hol egy, hol több betű fér el ugyanakkora helyen. A tévedés lehetőségére azonban maga a szerző figyelmeztet (41.).

A transliteráló a rekonstruálhatatlan betűket jelölő pontokat – hogy azokat az „eredeti szövegtagoló pontoktól” megkülönböztesse –,

kissé feljebb emelte (42.). Eljárása nem helyeselhető egyértelműen. A középkori – az egyszerűség kedvéért nevezük most így – központozás miatt ez az eljárásmód is zavaró lehet. Célszerűbb lett volna más, a szövegtől idegen jelet – például a betű helyén álló csillagot használni.

Ezzel tulajdonképpen a könyv számomra legizgalmasabb pontjához érkeztünk. Tekintettel arra, hogy e témáról – a középkori központozásról – szóló dolgozatom csupán készülétféle van, szükségesnek érzem, hogy a tárgytól eltérve, ám ki is egészítve azt, bővebben szóljak e kérdésről.

A szerző központi gondolatul tette meg azt a tételt, hogy szóban forgó nyelvemlékeinket elmondták, felolvasták. Ezt az irodalomtörténetben már többször felhasznált gondolatot nyelvészeti megfigyelései során is kamatoztatta.

Kétségtelen, hogy a *Halotti Beszédet* és a *Könyörgést* a temetési szertartáskor emlékezetből elmondták. Az is bizonyos, hogy a *Síralmat*, ha nem is a liturgiában, de a kollációk elénekelték, s az is, hogy a *Königsbergi Töredék és Szalagjainak* kódexéből egyes alkalmakkor felolvastak, talán egyéni olvasmányként is felhasználták. Ez utóbbi olvasási mód sem sokban különbözött az előzőtől: a magányos olvasó is fennhangon vagy félig hangosan olvasott.

A *Gyulafehérvári Sorok* élőszóbeli felhasználásában kételkedem. Ezek a kisebb emlékek sem elmondásra, sem felolvasásra nem alkalmasak. Egyszerűen az emlékezet mankói voltak, versnek sem nevezhetőek.

A *Königsbergi Töredék és Szalagjainak* felolvasott voltáról ékesen tanúskodik a nyelvészeknek és az irodalomtörténészeknek egyaránt sok fejtörést okozó interpunkció.

Előjáróban tudnunk kell, hogy az ókornak s az örökébe lépő középkornak szövegtagolási elvei nem mondattani, hanem retorikai elveket követtek. Ennek következtében a központozás sokkal inkább a mondatok retorikai alakzatait, egységeit, a beszédszüneteket jelölte, mint a mai szintaktikai tagolást segítő interpunkció, amelyet az olasz humanizmustól örököltünk. A felolvasásra szánt művekre a középkor második felében (a XI. századtól) meglehetősen szigorú központozási előírások vonatkoztak. E rendszerek pontos megértését némiképpen megnehezíti, ám lokalizálását meg is könnyíti az a körülmény, hogy eme – a neumaírásból származó – jeleket a különböző szerzetesrendekben eltérően értelmezték. A jelek alakja sem volt egyforma. Alkalmazkodtak az írásvidékek szokásaihoz, s

természetesen koronként módosultak, nemcsak formájukban, hanem funkciójukban is.

A *Halotti Beszéd és Könyörgés* csupán szünetjelet, alul elhelyezett pontot használ a tagmondatok végén. A mondatot is ez zárja. A tagolási rendszerbe – mint Benkő Loránd írja – „a piros nagybetűs megoldás is szervezen beletartozik, s a nagybetű és a pont kombinációja együtt a két alapvető szövegtagolódási igényt, a mondatok és tagmondatok szétválasztását tökéletesen lehetővé teszi...” (363.) A szövegben az ekkor már általánosan használt kérdőjel sem tűnik fel.

Emlékünk rendszere az antik grammatikusok hagyományából – amelynek bőségesen volt középkori követője, mint például a jeles Sevillai Isidor (560–636.) is – csupán a legfőbb alkotóelemet, a pontot őrizte meg. Az antikvitásban ugyanis a különböző helyzetű pontokkal tagolták a szöveget. A szó végén alul elhelyezve a pont kommat (*media distinctio*), középen kólont (*subdistinctio*), felül pedig periódust (*plena distinctio*) jelölt. A pontok különböző helyzete a moduláció jelzése mellett a tartandó szünet hosszát is megmutatta. A komma után rövid, a kólont végén valamivel hosszabb szünet volt.

Ennek a központosítási rendszernek, amelyet a középkornak Szent Jeromos (342 k–420.) bibliafordítása közvetített, a maradványait leljük fel szövegemlékünkben, s majd valamivel teljesebb formában a *Königsbergi Töredékben és Szalagjaiban*. A *Halotti Beszéd és Könyörgés* központosítási rendszerének egyszerűsége minden bizonnyal abban keresendő, hogy e szöveget emlékezetből való elmondásra szánták, s a szertartásvégzőre volt bízva az előadás módja. Ennek feltételezése nélkül elég érthetetlen volna eltérése anyakódexétől, a *Sacramentarium*tól. A kódex latin szövegének jelrendszere Karoling-kori elemeket is megőrzött. Megtaláljuk benne a . és a ., valamint a : jeleket. Ez utóbbi a kérdő mondatot jelölte.

A *Siralom* központosítása sem bonyolultabb, mint első nyelvemlékünké. Az ok újra az előadás módjában rejlik: a dallam vezette éneklőnek nem volt rá szüksége. A vers leírója megelégszik az antik elemekkel, amelyeket természetesen a kor szokásainak megfelelően módosít, bővít. A szövegtagolás eszköze itt a pont s a vele rokon ferde rajzolatú – egy esetben vízszintes – vonalacska. Az utóbbiak középkori elnevezése: *virgula*. (A két jelet a neumatáblázatok egy rubrikában közlik így a *Musikgeschichte in Bildern*. III./4. B. Stäblein: *Schriftbild der einstimmigen*

Musik. Leipzig 1975. is.) A szövegben elvéve vessző is feltűnik.

A rendszer értelmezését megnehezíti a felületes másolás: néhány helyen hiányoznak, egy-két alkalommal tévesen szerepelnek az írásjelek, a *positurák* (vö: 365.). A ritka kivétellel a vers ütemhatárain levő írásjelek szünetet jelölnek, az eltérés köztük minden bizonnyal az időtartamban volt. (A középkor ezenkívül természetesen ismerte a grammatikai nyugópontot is.) A rövidke kötőjelszerű vonal – megítélésem szerint – csupán egyszer fordul elő, mégpedig a második virgula helyén. Lehetséges, hogy ez a jel még a mintapéldányból származik, s a scriptor ezt cserélte föl a továbbiakban a saját ferde rajzolatú virguláival. A vesszők feltehetően néhol a virgula, máshol a pont variánsai; rosszul sikerült írásjelek.

Benkő Loránd kitűnő megfigyelése, hogy azon a helyen, ahol a *Siralom* eddigi kutatói törést éreztek a versben, ott a szövegben zavar mutatkozik az írásjel és a mondatkezdő nagybetű használatában. Ennek segítségével bizonyítja, hogy a szövegből valószínűleg egy versszak első felének jó része hiányzik (366.).

A *Königsbergi Töredék és Szalagjai* az előbbieknél sokkal árnyaltabb interpunkciót használ. Ennek egyes jelei arra engednek következtetni, hogy e nyelvemlékünk közösségi olvasmányul szolgált.

A középkor derekán már kevésnek bizonyultak az addigi szövegtagolási módok. Szent Jeromos szintén azért osztotta kommára és kólont a Szentírást, hogy az együgyűbb testvérek se vétsenek felolvasáskor. A felolvasás módja a XI. század végére azonban már erősen megváltozott. Ez új központosítási jelrendszert követelt meg. Az antik és a Karoling-kori központosítási rendszer, valamint a neumairás elemeinek ötvözéséből származó újítások a XI. század végén Nyugat-Franciaországból, Angers térségéből terjednek el.

A szövegekben feltűnik egy a neumák között szereplő jel, a *flexa*, más néven *clivis*. Ez a szó végén a *linea* felett elhelyezkedő 7 alakú jel, melyet egyes századokban és íráshatárokon belül egy pont is 7. kiegészít. Végleges neve a *punctus circumflexus* lesz. Ehhez társul a számos latin nyelvű kéziratunkban – így Anonymusnál is – meglevő, fordított pontosvesszőhöz hasonlító *punctus elevatus* (:): s ritkábban, emlékülünkben is csak egyszer, a mai pontosvessző, a *punctus versus* (·). A kólont jelölő, s egyes nyelvekben nevét is innen vevő kettőspont viszonylag újabb

keletű fejlemény, általános csak a XV. században lesz. A kettőspont pontjai tulajdonképpen nem mások, mint a *punctus elevatus*nak és a *punctus versus*nak hanyagul kitett, lerövidülő vesszői.

A kérdőjelet már említettem. Latin nyelvű emlékeinkben gyakran találkozunk vele, Anonymus is használja. A *Königsbergi Töredék Szalagjain*, ha jól látom, egy helyen (II. 19.) szintén felbukkan.

Az így kiegészült jelrendszer, amelyből az immár fölösleges *virga* el is tűnik, a cisztercita rendben lesz elsőként általános. Alkalmazása az asztali olvasmányul szánt könyvekben kötelező. E jelek megléte vagy hiánya fontos segítség a XII. és XIII. századi kéziratok egyes szerzetesrendekhez való kötéséhez, az esetleges ciszterci eredet megállapításához. A dominikánusok liturgikus könyvekben használják fel e prozódiai rendszert. Később a mind gyakrabban felbukkanó kettősponttal kiegészítve és a már korábbról ismert pontosvessző használatának kiterjesztésével a karthauziak veszik át, akiktől viszont a *devotio moderna* követői öröklik.

Emlékünkben az antikvitásból hagyományozódott pontszisztéma – itt csak az alul és a középen elhelyezett ponttal találkozunk –, keveredik újabb elemekkel, a *circumflexusszal*, a *punctus elevatusszal* és a kettősponttal.

Benkő Loránd felhívja a figyelmet arra, hogy érdemes megvizsgálni az *ars distandii* és az *ars posandii* hatását korai nyelvelmékeinkre (370.). Útmutatását itt máris alkalmazhatjuk.

Egyes kutatók a *Königsbergi Töredéket* és *Szalagjait* versnek vélték. A szövegekben levő prozódiai jelek segítségével próbálták meg sorait verssé tördelni. Vargyas Lajos az emlék erős ritmikusságában a latin ritmikus próza hatását látta tükröződni.

Magam e nyelvelméket inkább rimes prózának érzem, pontosabban olyan prózának, amelybe – akárcsak Anonymusnál – verssorok is kerülnek, s semmiféleképpen sem versnek, még akkor sem, ha ezáltal datálási nehézségek is fellépnek (vö: 370.), mivel emlékünket keletkezésének korában már egyre inkább uralkodóvá válik a ritmikus próza. E nehézségek azonban elháríthatóak, ha figyelembe vesszük az olyan elméleti munkákat, amelyek még a XIII. század végén is a rimes próza írásához adnak útmutatást. Ilyen Konrad von Mure (1210 k–1281 k) 1275-ből származó műve, a *Summa de arte prosandi* is.

A rimes próza egyik jellemzője, írja Karl Polheim (*Die lateinische Reimprosa*. 1925. 16.), hogy a „tetszés szerinti hosszúságú aritmikus

kólonok rimelnek”. Ifj. Horváth János a rimes próza egyik elméletirójának műve kapcsán a következőket mondja: Hugo Bononiensis szerint „az egyes mondatoknak nagyjából egyforma elhelyezkedésűeknek (paralelizmus) és körülbelül egyforma hosszúaknak kell lenniük. Az általa közölt példából még kiolvasható, hogy a rím csak a beszédszünetekkel egymástól elválasztott kólonok végén jelentkezhetik, mint stilisztikai hatótényező, ahol azonban ez a szünet a mondatok között hiányzik, még ha a szavak azonos hangokra végződnek is, akkor sem tekinthetők rímelő tagoknak.” (*Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái*. Bp. 199–200.)

Emlékünk ezeknek a követelményeknek nem mond ellent. A *Königsbergi Töredék* három rímelő kólonjának végén azonos *positura* van, a *punctus elevatus*, a csak egy periódus után (4. sor) szerepel helyette más. Itt a szó végén közepén kitett pont van. Ez emléünkben a kólmákat és a rímtelen kólonokat választja el egymástól. Az ilyen helyzetű pont alkalmazása itt hiba, hiszen a mondat végét többnyire alul (a *linean*) elhelyezett pont jelöli. A zavar okát a rimes kólon és a periódusvégződés egybeesésében vélem látni. Természetesen az is megeshet, hogy a szöveg írójának ügytelensége folytán egyszerűen valamivel feljebb került a pont. Hasonló vétség máshol is felbukkan, például a *tukere* (3. sor) után, ahol a pont a kelleténél lejjebb van.

A szövegben egy helyen a *punctus circumflexusszal* is találkozunk. Az első komma végén van, jelezve, hogy itt nem szó szerinti idézet következik.

Amennyire meg lehet ítélni, a *Königsbergi Töredék Szalagjain* is ilyen helyen, tehát a függő beszéd első kólmája, kólonja után leljük őket. (A *circumflexus* mind komma, mind kólon után állhat.) A Szalagok esetében a rendszer értelmezését megnehezíti a szöveg töredékes volta, hiszen sok positurajel lekopott a pergamenről, vagy a könyvkötő kése vagy különféle foltok áldozata lett. A megmaradt jelek részletekbe menő elemzése – akárcsak a töredékek esetében – sajnos nem áll módomban, más helyen keríték sort rá. Legyen elég itt annyit megjegyezni, hogy az azonos zárlatok után azonos írásjel (I. 14–15. kettőspont) áll. A hiányok ellenére bizonyosra veszem, hogy az írásjel használatának rendszere megegyezik a *Töredékben* látottakkal.

A komma, a kólon és a periódus jelölésére elegendőek lettek volna az antik tradíciókból származó pontok, a szünetek hosszának jelölésért

pedig a Karoling kori interpunkció is ellátta volna. Mi indokolta az újításokat?

Említettem már, éppen az interpunkcióra hivatkozva, hogy szövegünket bizonyosan közösségi olvasmányként használták. A felolvasásról tudnunk kell, hogy az recitálva (*accentus ecclesiasticus*) történt. Szent Ágoston tanúsága szerint az egyházi ének eleinte alig különbözött a beszédétől. Azt írja Szent Athanázról (295–373.), hogy „ő a zoltár-mondónak olyan csekély hangáryalattal engedte csupán az éneket, hogy inkább fölolvashoz hasonlított, semmint éneklőhöz” (Conf. X. 50. Városi István fordítása). Az egyházi előadásmód később aztán mindinkább színesebbé, élénkebbé vált. A lectiók és az evangéliumok felolvasása már nem egy hangot kitarva (*in directo canere*) történt, hanem az ünnepek rangjának megfelelően különféle modulációval.

Ez a templomi előadásmód vált megszokottá a kolostorok refektóriumának falai között is, sőt a világi gyakorlatba is benyomult. Egyes ünnepélyes okleveleket is recitálva tettek közzé. Ezekben a felolvasásokban egy egyenesen futó hang (*tuba*) uralkodik mint *accentus*, s a kommak, kólonok végén hajlítás, melizma van. Ezek kifejezésére szolgálnak a fentebb leírt prózódiai jelek.

A jelek értékének egyértelmű megállapítása itt aligha lehetséges. Mégis álljon itt egy kísérlet. Egy, a trieri városi könyvtárban található XV. századi karthauzi kódex, a rend *Statuta antiqúájában* (1259?) a felolvasás módjának leírását őrizte meg számunkra. Eszerint a *punctus circumflexus* ereszkedő, a *punctus elevatus* emelkedő tercet, a *punctus versus* megint csak ereszkedő hajlítást jelöl. A módosult jeleket – esetülkben a kettőspontot – eredetüknek megfelelően értelmezve énekeltek. (Példák még: Rajeczky B.: *Mi a gregorián?* Bp. 1981. 54.)

Meg kell említenem még, hogy a *Szalagok* II. utolsó soraiban egyes betűk felett vesszőket, máshol javításokat látok, olyanokat, amelyek Benkő közlésében nem szerepelnek. E vesszőfélék – bár többnyire *i* és *y* felett vannak – lehetnek neumák is, de értelmezésükre, mivel igen rosszul láthatóak, nem vállalkozhatok.

A prózának az elmondottak szerinti előadása erős ritmizáláshoz vezetett, természetesen nem úgy, hogy ez a szöveget az ütemek uralma alá hajtotta volna. Az, hogy különböző hosszúságú szabadritmusú kólonok recitálás közben mégis valamiféle strófaszerkezetet hoztak létre, a különböző hosszúságú szünetekkel magyarázható. Ám

ne feledjük, az automatikus strófa képződés ellenére is – mai szemmel nézve – prózával állunk szemben (az ókor és a középkor nem tett köztük igazán különbséget). A szövegek vizsgálatakor nincs értelme tehát a kólonok szótagszámát egymással összevetni, amiképpen ezt a költemények esetében tesszük, hanem az előadás modulációira kell figyelniünk.

Azt, hogy e nyelvemlék positurarendszere alapján ciszterci eredetű lenne, nem merném állítani. Emlékünket viszonylag későn másolták, az effajta központozás ekkor már a domonkos rendben is ismert lehetett. A nyelvemlék szövegét megőrző kódex is minden bizonnyal domonkánus scriptoriumból származik.

Arra, hogy ez a központozási rendszer a középkori Magyarországon ismert volt, az említett latin példákön kívül ismét dömés példával tudunk szolgálni. Emlékünk leírása után egy évszázaddal a *Birk-kódexben* újra felbukkannak e jelek. (Sajnos a *Codices Hungarici* sorozatban megjelent kiadás nem tünteti fel helyesen őket.) Valószínű azonban, hogy Váci Pál nemcsak közvetlen rendi előzményekből, hanem külföldi tanulmányai révén, a devotio moderna szelétől megérintve ismerkedett meg e jelölési móddal. A *Birk-kódex* szövegét szintén közösségi használatra szánták, hiszen Szent Ágoston maga írja elő, hogy reguláját hetente egyszer felolvassák; írásjelei tehát az előadás megkönnyítését szolgálták.

Benkő Loránd, bár igen röviden, ám minden elődénél alaposabban, éles szemmel vizsgálja a magyar szövegek és esetleges mintáinak (a latin forrásoknak és az oralitásnak) viszonyát. Igen helyesen utasítja vissza a túlzó állításokat, amelyek csupán a magyar és rokon nyelvek népköltészetében keresik szövegeink gyökereit. Felhívja a figyelmet a *stiláris univerzálékra*, amelyek nemcsak a magyar népköltészeti szövegalkotásban, hanem a középkori egyházi latin szövegalkotásaiban is egyező jellel jelen lehettek, a korai magyar egyházi nyelvi szövegalkotók eljárás módjainak kétfelől is jelentékeny építő elemeivé válva...” (359.) Itt megemlíthette volna a frazeológiai áramlás másik irányát is: az egyházi nyelvnek a népibe ötvöződését.

Benkő Lorándnak az a megállapítása, hogy szöveg emlékeink stilisztikai sajátosságait a latin *ars dictandik*, *ars prosandik* tükrében kell megvizsgálni, nagyon is megszívlelendő. Hiszen egyetlen emléknek, a *Königsbergi Töredék és Szalagjainak* futó vizsgálatakor is láttuk, hogy az mennyire kiaknázza mindama lehetőségeket, amelyeket a

kortársi előírások megengednek a rímes prózának. A szabályok alkalmazása nagyon is tudatos prózaformálást sejtet, olyat, amely figyelembe veszi a hallgatóságnak nem a mély intellektuális prózára, hanem a lelki épülésre és gyönyörködésre való igényét. Stílusa rokon azzal a XII. század derekán felbukkanó *Repetitionsstil* néven ismert műformával, amely Anonymusnak is sajátja, s amelyet a skolasztikusok is annyira kedveltek. A szerkezeti paralelizmus a kólonzáró rímek mellett gyakran kihasználja a hangzás azonosságát, az alliterációkat. Teszi ezt azért, hogy ráirányítsa a gondolatot a lényegre, s amennyire lehet, több oldalról világítsa azt meg: innen a Horváth János által emlegetett litániázó forma.

Itt jegyzem meg, hogy Benkő Loránd a *Königsbergi Töredékben* levő *Tudyuc latiuc, furifete mu[ia, etety ýmleti* alakokat (a két utóbbi szoros kapcsolatára az írásjelek is utalnak) a stílusélenkítési eszközök között, mint a szinonimahalmozás eseteit sorolja fel (374.). Ezek, akárcsak a *Szalagokon* olvasható *hu[li]ja*

weged (I. 18.) nem szinonimák. Éppen így nem tekinthető szinonimapárnak a *Siralomban* szereplő *ozuk epedek* sem. Ezek a Horváth János által leírt versritmusú szólások köré tartoznak, lényegében olyanok, mint a mai nyelvben is meglevő *öleli-csókolja, eteti-itatja* féle fordulatok.

A könyv végén jól használható szómutató van. Helyes, hogy Benkő a hibás írásmódú alakok helyett nem a javított változatot közölte. Egyébként úgy vélem, el kell végezni e rövidebb nyelvemlékeknek a számítógépes feldolgozását, éppúgy, mint a XV–XVI. századi kódexemlékeinkét is. A számítógép adatbankjának használata nagyon meggyorsítaná az egyes szavak, adatok megtalálását.

Végezetül csupán óhajként mondom el, jó lenne, ha a nyelvemlékeinkkel foglalkozó irodalomtörténészek úgy használnák és hasznosítanák ezt a nyelvészeti munkát, mint ahogy azt Benkő az ő műveikkel tette kutatásai során.

Lázs Sándor

JOANNES SAMBUCUS: EMBLEMATA

Bp. 1982. Akadémiai K. 240, 43 l. (Bibliotheca Hungarica Antiqua 11.)

Az Európa-szerte folyó embléma-újrakiadások, a „Reprint”-ek és „Nachdruck”-ok idején örömmel üdvözölhetjük, hogy a Varjas Béla által szerkesztett Bibliotheca Hungarica Antiqua sorozatában – melyben egyébként érthetetlen módon eddig csak kizárólag magyar nyelvű kiadványok láttak napvilágot – megjelent Zsámboky János, vagy ahogy a XVI–XVII. századi Európában ismerték, Joannes Sambucus *Emblemata* című könyvének hasonló kiadása. A fakszimilekiadás kísérő tanulmányát August Buck, a marburgi egyetem hírneves reneszánszkutató professzora készítette, a hasonló szövegét az előző kötetekhez hasonlóan a sorozatszerkesztő gondozta.

Buck német nyelvű kísérő tanulmánya két fő és három alfejezetre tagolódik. Ezekben előbb *Zsámboky János életét és munkásságát* ismerteti (7–15.), majd az *Emblemata általános jellemzőivel* (16–20.), a *humanista morál tükröződésével* (20–37.), végül a *mű recepciójával* (37–41.) foglalkozik.

Zsámboky életrajzának és tudósi pályafutásának ismertetését Buck túlnyomórészt a magyar tudósról készült, nyugati nyelveken hozzáférhető szakirodalom eredményeinek

felhasználásával készítette. Ezek között azonban akad néhány olyan megállapítás, amelyet a legutóbbi kutatások ismeretében ma már joggal kérdőjelezhetünk meg. Ilyen például az, amely szerint a Strasburgból Párizsba került Zsámboky a »College Royal«-ban ismerkedett meg a Pléiade leghíresebb tanítómesterével, a latinul, görögül egyaránt verselő Jean Dorat-val. (8.) Igaz ugyan, hogy Zsámboky 1551 szeptemberében Párizsban tartott *Oratiójában* „societas scholastica, puerorum sanctissima communio, coetus clarissimus”-nak nevezi azt a kollégiumot, amelynek hallgatósága előtt a beszédet tartotta, s amelyben feltételezhetően maga is tanult, ebből a szűkszavú megjelölésből sajnos mégsem lehet teljes biztonsággal megállapítani, hogy valójában melyik iskolai közösségről is lehet szó. Lehetett ez a College Royal is, de lehetett éppenséggel a College Coqueret is, ahol 1551-ben Dorat tanított, s akit – Zsámboky fiatalkori versgyűjteményének, a *Poematának* Dorathoz intézett darabja bizonyítja – ekkortájt ismerhetett meg: már némi tudósi hírnévvel is rendelkező magyar peregrinus.

Legalább ennyire kérdéses az az évszám is, amellyel Buck – feltehetően itt is az alapkuta-

tások olykor megbízhatatlan adataira támaszkodva – Zsámboky második franciaországi tartózkodásának kezdetét datálja. (9.) Ismeretes, hogy Zsámboky 1558-ig tanítványának, Bóna Györgynek a haláláig Padovában tartózkodott. Egy nemrég előkerült 1560-as levélben pedig a Padovában tanuló Jacob Fugger „praeceptor”-ának titulálja magát. Konrad Gessner *Album amicorum*-ának egy eddig ugyancsak ismeretlen bejegyzése pedig kifejezetten arról tanúskodik, hogy Zsámboky csak 1560-ban jutott el másodszer Párizsba: „Sambucus est, qui Pentecoste huc veniebat. Nunc Lutetiae.” Mindezek igazolhatják, hogy nem 1558-tól, hanem 1560 pünkösdje után kezdődött a második párizsi út. Ezekről az apróságoktól eltekintve Buck hasznos pályáivet ad az olvasónak a magyar humanistáról.

Tanulmányának második részében előbb az *Emblemata* általános jellemzőit ismerteti, részint magának Zsámbokynak a kötet előszavában megjelent, műfajelmélet-történet szempontjából rendkívül becses eszmefuttatásából kiindulva. Kimutatja, hogy bár Zsámboky az egyiptomiak és a püthagoreusok titkosírására hivatkozva némi homályosságot, nehezen megfejthető titkos értelmet követel meg, Paolo Giovióhoz (1555) hasonlóan azonban azt már nem tartja megengedhetőnek, hogy „a kép ezoterikus elidegenítése” (Buck) érthetetlen sötétséghez vezessen. Érdemes ehhez még hozzátenni, hogy a humanista elithez tartozó kevesekhez hasonlóan Zsámboky *Horatius-kommentárjában* és a *De imitatione ciceroniana* lapjain is felbukkan a poeta doctus arisztokratizmusa. Az ilyen típusú, „magas” irodalomnak témák, források szintjén is megmutatkozó jellemvonása az – írja Buck –, hogy bár az emblémák tárgyát az emberi világ erkölcsi, a történelem, a természet, a mítoszok szolgáltatják, csak kis részük vezethető vissza a szerző saját mindennapi tapasztalataira, legnagyobb részük a humanisták tudós világából eredeztethető. Emblémáinak egyhatoda mitológiai tárgyú. Horapollo, Giovanni Pietro Valerio, Scipione Bargagli, Giulio Cesare Capaccio, Paolo Giovio és Gabriele Simeoni emblematicus művein kívül a leggyakrabban citált mű Plinius *Naturalis historia*-ja. (17–18.)

Buck felhívja a figyelmet arra is, hogy Zsámboky nemcsak témák, motívumok és képek tekintetében aknázza ki az antik irodalmat, hanem az epigrammák egyéb formai jegyeit is befolyásolták az ókori modellek, mindenekelőtt: Horatius. A Zsámbokyval baráti kapcsolatokat ápoló Muret és Lambin nevét említve Buck

rámutat, hogy Horatius főként a 16. századi Franciaországban örvendett egyre növekvő népszerűségnek. (Meg kell jegyeznünk, hogy a Pléiade költőit éppen Dorat fordította Horatius felé.) Megtudjuk, hogy jóllehet az epigrammák többsége a már Alciati által is alkalmazott distichonra épül, mégis figyelemre méltó számban fordulnak elő más, főként horatiusi versformák is. (18.)

Buck jelzi azt is, hogy Zsámboky emblémái közül különösen jelentős az, melyet a ma már csak szövegkiadásairól ismert Denis Lambinhez intézett (*Poetica ad Dionysium Lambinum*, 50.) Az embléma picturája babérkoszorúval díszített nőalakban ábrázolja a megszemélyesített poétikát, aki a káosz és az istent utánzó teremtés határvonalán áll. Nem a költészetnek ezzel az ábrázolásával hoz újat Zsámboky – írja Buck –, hanem azzal, hogy „a Pléiade poétikájával összhangban meg van győződve a költő magasztos küldetéséről”. A költő mintegy másik istenként folytatja a világ teremtését, megformálását, a zűrzavarból és formátlanságból való kiemelését. (19–20.)

Buck kísérő tanulmányának újszerűen érdekes fejezete az, melyben a humanista erkölcsiségnek az *Emblemata*-ban való visszatükröződéséről beszél. Elmondja, hogy Zsámboky az emblémát az erkölcsi nevelés egyik eszközének tekinti. (Itt jegyezzük meg, hogy Buck említetlenül hagyja Zsámbokynak azt az újítását, mely *retorikai emblémákkal* gazdagítja a műfajt.) Bemutatja, hogy a moralizáló embléma előzményei között kell számba vennünk az i. e. 2–4. században keletkezett *Physiologus*, mely állatokat, növényeket és köveket ruház fel szimbolikus jelentéssel, s mely olyan tanításokat közvetített, melyek a keresztény erkölcsiségnek is megfelelőek. Ennek folytatása a középkori »Bestiaires», melyeknek szimbolikus formában megvalósuló moralizálása olyan erős irodalmi hagyományt teremtett, hogy hatása még Barthélemy Aneau 1549-ben megjelent *Decades de la description, forme et vertu naturelle des animaux*-jában is kitapintható, sőt Gilles Corrozet és követőinek emblematicus meséiben később még új életre is kelt. (20–21.)

A moralizáló embléma másik forrását az *Anthologia Planudea* gnómái, közmondásai és szállóigéi képezhették, melyeknek hatása vitathatatlanul jelen van Andrea Alciati emblémáiban.

Harmadik forrásként az egyiptomi hieroglifák szolgálnak, melyek látszólagos megfejthetőségét erkölcsnemesítő olvasatban vélték felfe-

dezni. (21.) Buck jelzi, hogy ezek az erkölcsi princípiumok, melyek mind az emblémákban, mind pedig a XVI–XVII. század kompilációs irodalmában megjelentek, vagy messzemenően egyeztek a humanista erkölcsstannal vagy diametrálisan eltértek attól, ezért mindkettőt a humanizmussal megjelenő, újfajta szellemi anthropológia tartozékaként kell szemlélnünk, „olyan tanításként, amely az emberi létet és viszonyokat az antikvitás és a kereszténység életfelfogása alapján analizálja és mutatja be, leg-többbször azzal a szándékkal, hogy az olvasónak szabályokat és előírásokat adjon a maga életének alakításához”. (23.) Zsámboky *Emblématájának* nagy része szintén a morálfilozófiai tanítások gyakorlati eszköztárát kínálja, mely éppúgy érvényes lehet az individuuum egyéni körére, mint az államban együttélő egyének viszonyaira s a keresztény vallás transzcendens értékeivel szemben tanúsított magatartásra. (25.)

A humanista erkölcsiségnek fontos, Zsámbokynál is többször felvetődő kérdése a szerencsének az ember életében betöltött szerepe. A reneszánsznak ezzel kapcsolatos kezdeti optimizmusa („Tiene gioco la fortuna solo a chi se gli sottomette.” – L. B. Alberti) idővel mindinkább megfogyatkozott, s a személyes erény, a *virtus* sikerének bizonytalan-ságával szemben Fortuna mind fenyegetőbb hatalommá vált. A kérdésre, hogy vajon az ember függetlenítheti-e magát a szerencse önkényétől, hogy ellent tud-e neki állni, Zsámboky nem ad határozott választ; emblémák hosszú során át (68., 43., 104., 203., 47., 136., 26. p.) vívódik e kérdéssel. (26.) A döntő kérdést, hogy a szerencse hogyan viszonyul az isteni gondviseléshez, sosem veti fel. „Úgy tűnik – írja Buck –, mintha a fortunának az *Emblématáiban* való viszonylag gyakori szerepeltetése a belső világ területén jelentkező irracionális tényező zavaró megfoghatatlanságának jele lenne; olyan tényező, mellyel – mint az Petrarca óta köztudott – semmit sem tudott kezdeni a humanista erkölcs-tan által sugallt életfilozófia.” (28.)

Zsámbokynál a »via negationis« életfelfogása az emberi bűnök és hibák zámbavételéhez kapcsolódik, ezek kritikája tölti ki az *Emblématáinak* csaknem egynegyedét. (28.) E bűnök egyike a szenvedély (*voluptas*), mely által haz ember önnönmagát zúzza szét. Ez olyan „édes méreg” (95. p.), mely magában rejtja a pusztulás csíráját. (100. p.) Zsámboky azonban a *voluptas*nak ismeri egy pozitív jelentését is. Ezt pedig az az embléma közvetíti (172.), ahol az

erény és a tisztesség iránt vágyakozó szenvedély értékei magasztosulnak fel. Buck itt meglepetését fejezi ki, hogy a platonikus szerelem-felfogásról írott és sokat olvasott traktátusokban lecsapódott rengeteg kortárs vita az *Emblématá* lapjain semmi nyomot nem hagyott, holott – úgymond – „Zsámboky maga is behatóan foglalkozott Platónnal”. Ezzel a hiányérzettel kapcsolatban hadd villantsuk fel a következő lehetőséget. *Humanista nyelv- és irodalomelmélet Magyarországon a 16. század derekán* (Szeged, 1982.) című értekezésében Zsámboky irodalmi nézeteit elemezve a recenzens rámutatott arra, hogy írónk – aki az arisztotelianus irodalmi áramlat fő sodrába tartozik – nemcsak hogy nem fogadja el a neoplatonikus ihlet elméletéről szóló tanításokat, hanem több mint ellenérzéssel viseltetik Platón fogalomrendszerének követőivel szemben. Noha ezt a kérdést még további kutatással kell végérvényesen tisztázni, nem lehetetlen, hogy ugyanígy vélekedhetett a neoplatonikus szerelem-felfogással szemben is.

Buck a továbbiakban tüzetes vizsgálat alá veti Zsámbokynak azon fogalmait, melyeken a humanista erkölcsi világrend alapul. Az erény (*virtus*), a bátorság (*fortitudo*), a mértékletesség (*temperantia*), a barátság (*amicitia*) és más erények mibenlétén kívül Zsámbokyt élenként foglalkoztatják az állam rendjének és vezetésének kérdései (24, 25, 27, 109, 180, 216, 111, 224, 187, 34, 221, 114, 189, 206, 160.) is. A jelzett emblémákat elemezve Buck arra az eredményre jut, hogy „bár az *Emblématá* Machiavelli *Principéjének* megírása után kerekén fél évszázaddal jelent meg, Zsámboky államelmélete még mindig a politikának és az etikának a humanisták által követelt egységén nyugszik, vagyis Zsámboky nem ismer el semmi olyan politikai magatartást, amit pusztán az államérdek diktál, s amely esetenként igazolná a morál megsértését.” (32.)

Az *Emblématá* kísérő tanulmányának írója beszél a vallásos emblémákból (23, 87, 22, 92, 23, 46, 134, 18, 85.) leszűrhető tanulságokról is. Kimutatja, hogy bár katolikus és protestáns egyetemekhez egyaránt kötötték Zsámbokyt tanulmányai, és noha mutatott bizonyos rokonszenvet a protestantizmus iránt, az emblémákban – egyetlen helyet (85.) leszámítva, ahol azt fájjalja, hogy Krisztus békéjét az Igét marcangoló viták megbontották – nem bocsátkozik az egyházszakadás taglalásába. Apróság, de Balassi istenes verseinek hangneméhez érdekes elméleti háttér lehet Zsámbokynak az a tiltása, mellyel

arra figyelmeztet, hogy az ember ne kényszerítse istenre a maga akarát, ne alkudozzék vele, hanem nyugodjék meg a Gondviselésben.

Buck tanulmányának utolsó fejezete a mű utóéletét igyekszik feltárni. Tudatában van, hogy nehéz feladat ennek „az életfelfogásnak” (Lebenslehre) az olvasóra tett hatását pontosan felbecsülni, mégis segítségünkre van két olyan utalás (Plantin *előszava* a francia kiadáshoz és Moréri *Grand dictionnaireje*), melyek amellet tanúskodnak, hogy az *Emblematát* mindenkéltől „erkölcsös házi prédikáció gyanánt” (als eine moralische Hauspostille) olvashatták.

Végezetül Buck a mű irodalmi recepciójáról informál minden fontosabb részletre kiterjedően és megbízható pontossággal. A szakirodalom alapos ismerete alapján a magyar író egyenes hatását mutatja ki Geoffrey Whitney, Hadrianus Junius, Joachim Camerarius és Nicolaus Reusner munkásságában. Annak igazolására, hogy az *Emblemata* már a XVI. század 70-es éveinek végén – a számos kiadás és fordítás eredményeként is – a legismertebb emblémakönyvek közé

tartozott, Johann Fischart *Geschichts-Klitterungj*át idézi, ahol a magyar író t úgyes szójátékkal idézik: »Sam Buch, Stam Buch, Holderstock«. (39.)

August Buck professzor úr e kitűnő tanulmány megírásával elismerésre és hálára kötelezte mindazokat, akik szívügyüknek érzik a magyar reneszánsz irodalom nagy teljesítményeinek sorsát. Köszönik ezt a munkát azok is, akik Zsámboky halálának négy évszázados emlék-ünnepe előtt szintén törekednek arra, hogy Magyarországnak ez a régen nagy tekintélyt szerző humanistája újra megtalálja műveivel Európát és abban az őt megillető, szélesebb olvasóközönséget.

Csak sajnálhatjuk, hogy az Akadémiai Kiadó nem tudta megismételni Plantin több mint 400 évvel ezelőtti nyomdásztejesítményét, hogy a sok tónustalan, néhol (164., 184, 185–189, 176, 180, 192, 197, 212, 221, 223.) igen gyenge képkivitelezéssel nem tudta követni a nagy nevű elődöket.

Téglásy Imre

ARANY JÁNOS LEVELESKÖNYVE

Válogatta, szerkesztette, a bevezetőt és mutatókat készítette Sáfrán Györgyi. Bp. 1982. Gondolat K. 700 l.

Arany csöndjei vannak olyan jelentősek, mint levelei. E harmadfélszáz darabból álló, igen gondos válogatás arra a hallgatásra vonatkozó szövegrészeivel bizonyítja ezt, amelyet maguk a levelek törnek meg. A csönd jelentéseit a legnehezebb megfejteni: mint Reviczky az ő, ő Erdélyi János válaszában elmaradását fájlahatta értetlenül, s aggódott is nemegyszer legjobb barátainak vélt megbántottsága miatt, a késlekedő levelekre várva. Kertbeny Károlynak viszont, mint írja, gorombaságaira felelt ugyan, megalázkodására már nem (156): az írásnak tehát olykor pusztá ténye is a személyiség legérzékenyebb pontjaira utal. A Pákhnak küldött, „Barátom Albert!” kezdetű levél azonban olyan egylendületű ríposzt, hogy már kivételessége miatt is élvezet olvasni a „jó tanácsot is adhatnék, (. . .) de (. . .) elhallgatom” (íme, még itt is visszanyel egyet-mást!) – „nem tudom, mit keresek lapod mellett” – „lelketek rajta” – „nevessem bánom” – „nálad lévő »mezitlábos« verseim kiadását halaszd el ad graecas calendás” sorozatát (178–181).

A tüntető hallgatás és a kitérés ritka szélsőségei között foglalja el helyét azoknak a leveleknek a sokasága, amelyekben a költő a teljes elzárkózottságból lép ki. Gyakran maga a megszólalás is nehezebbre esik, s önmagán való felül-emelkedést kíván, mint ahogy arról *Írjak? ne írjak?* címmel verset írt. A kitarulkozás elemi fokozata ez, amelyet a lelkiállapot már megenged és a tudatos elhatározás a másik várakozása miatt is sürget. A Petőfitől kapott levelek öröme hamar átrendítette ezen a küszöbön, de a „szűkkörű” publikum mögött már akkor is kezdett fenyegetni – hogy ismét őt idézzük – a „teljes nyilvánosság” veszélye (620). S ez a tudat – éppúgy, mint nagy művei esetében – ezúttal a *levélíró helyzetet és viszonyt* (Martinkó András terminusai, I. *Világirodalmi Lexikon* V. 185.) szüntetheti meg, s levél helyett, a megszólalás előtti elhallgatás paradoxonában, ismét a csendet teremtheti újjá.

A levélíró jól ismeri az önszemléletnek ezt a körforgását, s igyekszik is mindent megtenni azért, hogy maga a levél megvédhesse önmagát.